

Проблематика Таїнства Хрещення в працях протопресвітера Олександра Шмемана

Протоієрей Євген Заплетнюк

У статті робиться спроба коротко підсумувати основні погляди протопресвітера Олександра Шмемана на звершення Святого Таїнства Хрещення. Аналізуються проблеми підходу до його тлумачення та звершення в наш час. Окрема думка статті – цінність наукових праць прот. проф. Олександра Шмемана для сучасного українського богослів'я і важливість використання його творів для утвердження Помісної Церкви в Україні.

Ключові слова: прот. Олександр Шмеман, Літургіка, Таїнство Хрещення, Помісна Церква, православне богослів'я, історія Церкви.

Православне богослів'я як чітко визначений та сформований корпус знань за своєю природою переважно є ситуативним та реакційним. Не лише канони, але й словесні формули догматів з'являються в церковному вжитку пасивно, будучи своєрідною реакцією християнської спільноти на зовнішні потреби та вимоги часу¹. Так, наприклад, лише тоді, коли древня Церква лицем до лица зустрічалася з ересями та іншими богословськими заблудженнями, почали скликатися Вселенські Собори, які своїми постановами та оросами чітко окреслили межу православного вчення².

Це була об'єктивна та авторитетна відповідь Церкви на реальні потреби самої Церкви. Можна стверджувати, що в цьому сенсі Православне богослів'я є не штучним новотвором, звичайною кон-

¹ *Тафт Роберт Ф.* Візантійський обряд / Р. Ф. Тафт. [Коротка історія] / Перекл. Р. Скаун. (Серія Класики сучасного богослов'я). – Львів: Видавництво УКУ, 2011. – С. 43.

² *Иоанн, епископ Аксайский.* История Вселенских Соборов / *Епископ Иоанн,* – Общество любителей православной литературы, – Издательство им. свт. Льва, папы Римского, Киев – С. 8-9; *Ван Парейс, Михаил.* Вопросы отца твоего... / *Михаил В. П.* Исследование святоотеческой мысли. / *Пер. с Франц.* – К.: Дух і літера, 2013. – С. 128-145.

статацію певних фактів чи сумою знань про Бога, а прямим, безпосереднім свідченням життя Духу Божого в Церкві, явленням людям Істини в усій її повноті. Своїм Промислом Господь вів Церкву таким чином, що найважливіші істини Домобудівництва нашого спасіння на момент відкриття та формулювання були укладені не просто теорією чи людським міркуванням, а благодатною дією Святого Духу Божого. Доволі відстороненою від «реального» життя теологія стала лише після нашого, через гріх, відпадиння від живого, безпосереднього спілкування з Богом, при якому ні міра духовного життя подвижників давніх часів, ні їхній внутрішній стан, зовсім не ототожнюються з нашим власним внутрішнім та зовнішнім благочестям.

Богослів'я ніколи не було езотеричною чи академічною дисципліною. Пересічні християни були занурені у вир богословських дебатів: питання віри розділяли їх, і вони приєднувалися до різних сторін у церковних дискусіях. Святителю Григорію Ниському доводилося нарікати, що протягом Другого Вселенського собору (381 р.) Константинополь гугонів від нескінчених дискусій:

«Усе місто сповнене ними – тісні провулки та ринкові майдани, вулиці та перехрестя; крамарі, мінйали, торгівці харчами. Запитаєш когось, скільки потрібно сплатити оболів – почне з тобою філософствувати про Народженого та Ненародженого, захочеш дізнатися ціну на хліб, скажуть: "Отець більший, а Син підлеглий". Спитаєш, чи готова лазня, кажуть: Син створений з нічого»³.

Зрештою, це тема цілком окремої розмови, яка лише опосередковано пов'язана з темою, заявленою нами в заголовку. У зв'язку з цим, нам зараз важливо наголосити на іншому. Сучасні богословські виклики, що стоять перед Українською Церквою та українськими богословами передусім фокусуються на двох-трьох найбільш актуальних темах. Зокрема, Церковній історії, яка повинна остаточно з'ясувати роль і місце нашої спільноти в родині Помісних Православних Церков світу та Канонічному праві, яке повинно визначити законні, бездоганні умови для того, щоб інші Церкви світу визнали Автокефалію

³ Варфоломій, Патріарх. Віч-на-віч із Тайною. // Вселенський Патріарх Варфоломій. Православне християнство в сучасному світі. / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 74.

Української Церкви. Здається, перед цими дисциплінами всі інші грані корпусу богословських, церковних наук сьогодні впевнено відходять на другий план.

Безперечно, немає нічого дивного в тому, що нам сьогодні, напевно, як ніколи раніше, потрібне знання історії Церкви та Церковного права. І не тільки знання, але й максимальне осмислення та опрацювання об'єктивної інформації на ці теми. Разом із цим, тепер, у час утвердження Українського Православ'я, неймовірно важливо звертати увагу духовенства та віруючих Церкви й на інші грані богослів'я, зокрема ті, що складають серцевину нашого духовного життя: Катехізис, Аскетизм, Моральне богослів'я та Літургіка в усій їхній глибині та повноті. Зазвичай, ці дисципліни цікавлять лише студентів-богословів та, правду кажучи, доволі обмежене коло духовенства. Оскільки вони не так тісно пов'язані з пастирським, богослужбовим парафіяльним життям, а є наче «факультативом» – необов'язковим додатком лише для тих парафіян, яким пощастило мати віруючого та ревного пастиря. У всіх інших випадках ні священник, ні тим більше його паства, упродовж цілих десятиліть не підозрюють про те, що вони цілком щиро приймали за Православ'я ті речі, які такими в дійсності ніколи не були. Власне, так поступово, ми приходимо до згадки про неймовірну людину, видатного пастиря-місіонера, богослова та науковця, протопресвітера отця Олександра Шмемана. Здається, ще з часу, відколи побачила світ його перша друкована праця «Церква та церковний устрій», (а це сталося у Парижі ще 1949 року!)⁴ та до останнього, значного видання праць отця Олександра в 2009 році⁵, головною метою, своєрідним пастирським викликом автора було завдання – розвінчування псевдоцерковних міфів, очищення Православ'я від того шкідливого та непотрібного в практиці, що через зовсім різноманітні обставини було принесено в Церкву ззовні.

Звісно, не завжди прагнення та погляди Шмемана були тлумачені правильно. Найперше, його не розуміли ті, хто не хотів бачити у своїх вчинках переступ церковної традиції, а своє «кривослав'я» завжди видавав за найчистіше «православ'я»⁶.

⁴ Шмеман А., *протопр.* Церковь и церковное устройство. – [Електронний ресурс].

⁵ Шмеман А., *протопр.* Собрание статей 1947-1983. – М., 2011.

⁶ Дамаскин (Христенсен), *иером.* Обновленчество. Иеромонах Серафим (Роуз) и протопресвитер Александр Шмеман. – [Електронний ресурс].

Зрештою, безумовно, було й навпаки. Для багатьох чистих сердець – ченців, священників і мирян богословські погляди протопресвітера Олександра Шмемана були «ковтком свіжого повітря» серед сучасної душною атмосфери підміни повноцінного духового життя його імітацією, «оцерковленням», зведенням релігійного життя до виконання зовнішніх храмових обрядів⁷.

Забігаючи наперед, зауважу, що весь парадокс Шмемана полягав у тому, що його цілком справедлива та обґрунтована критика лунала не в бік Церкви, а в бік людей, які фарисейськи використовували Її, у бік тих зловживань, які нищать Церкву зсередини, позбавляють її місію справжнього сенсу. Ця критика була не якимось легковажним безпідставним звинуваченням, а цілком відвертим богословським переживанням реальності, далекої від відомого йому ідеалу. Отець Олександр писав про проблеми Церкви не як стороння для храму людина, а саме як людина Церкви, що виросла та сформувалась як особистість саме в лоні Святого Православ'я. Із самого дитинства – з часу виховання в побожній православній родині, під час навчання в кадетському корпусі у Версалі, чи аж до часу ректорства у Свято-Володимирівській духовній семінарії в Крествуді, (Нью-Йорк, США) отець Олександр завжди являв зразок православного благочестя, невтомного поборника чистоти Православ'я.

Саме тому досвід цього богослова надзвичайно важливий для всякого православного пастиря, а особливо українського. Кажу так тому, що нам ще, очевидно, довгий час належатиме захищати власне Православ'я від критиків та опонентів. Найголовніший аргумент, який ми повинні протиставити їм – бездоганна, апостольська свято-отецька віра. Зрештою, акцент на вивченні богослів'я варто робити не лише через власні скрутні канонічні обставини, але й через цілком інший, позитивний духовний досвід, без якого немислиме, неможливе спасіння душі християнина. Отже, сьогодні повернення до богословської творчості блаженної пам'яті протопресвітера Олександра – це надзвичайно логічний та правильний крок усякої православної спільноти – як парафії, так єпархії чи навіть усієї Помісної Церкви.

Зазвичай, із іменем отця Олександра пов'язують т. зв. Літургічне відродження, певний рух у Православній Церкві, що відстоює потребу

⁷ *Петр (Мещеринов), игум.* Протопресвітер Олександр Шмеман и монашество. – [Електронний ресурс].

переглянути в позитивному сенсі питання богослужбової мови, літургійної творчості взагалі, упорядкування богослужбового Уставу тощо. У тому числі мається на увазі перегляд ставлення до Таїнств, зокрема, Святого Причастя, з формального до більш усвідомленого та «живого»⁸.

Але, говорити про його вплив на розвиток, а точніше переосмислення ставлення лише до Євхаристії було б неправильним. У своїх працях Шмеман систематично та послідовно розкриває історико-богослужбовий зміст інших Таїнств, оновлюючи давно забуті на практиці принципи Еклезіології. Треба також зауважити, що саме з іменем отця Олександра пов'язано постання т. зв. Американської Православної Церкви, і чимало своїх наукових розвідок священник присвятив саме богословському осмисленню проблем Православної Автокефалії. Людина неймовірної ерудиції, внутрішньої культури та особливо тонкого чуття, отець Олександр Шмеман ще на багато десятиліть залишиться «актуальним» богословом. Його праці залишатимуться не просто сухими кабінетними писаннями, а цілком практичними підручниками з богослів'я. Саме через те, що вони написані не тільки розумом, але й серцем, книги протопресвітера «живі», та інтерес до них не тільки не зникає, але й навпаки з кожним роком все більше зростає по всьому православному та й не лише православному світі.

1974 року побачило світ перше англomовне видання книги «Водою та Духом» протоієрея Олександра Шмемана⁹. Це суттєво доповнена та перероблена праця «Таїнство Хрещення», яка побачила світ 1951 року в Парижі¹⁰.

Унікальність цієї роботи полягає в неймовірному симбіозі простоти викладу та водночас богословської глибини книги. Її автор намагався привернути увагу православних віруючих до змісту чино-послідування таїнства Хрещення, даючи паралельно історичний аналіз його формування. Ця неймовірно важлива та актуальна праця не тільки дає відповіді на ключові питання щодо особливостей звер-

⁸ Див. Ван Парейс Михаїл. Вопросы отца твоего... Пер. с Франц. – К., 2013. – С. 196-205.

⁹ Of Water and the Spirit: A Liturgical Study of Baptism. – Crestwood (N. Y.): St. Vladimir Seminary Press, 1974 (London: SPCK, 1976. 169 p.) (Водою и Духом: О таинстве крещения – М.: Гнозис; Паломник, 1993. – 224 с.; 2-е издание – М.: Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. – 199 с.; 3-е издание – М.: Паломникъ, 2001. – 223 с.). (Французский перевод – D'Eau et d'Esprit. – Paris: Desclée de Brouwer, 1988. 212 p.).

¹⁰ Перша публікація: Таинство Крещение. – Париж, 1951. // Цит. за виданням Шмеман А., *протопр.* Собрание статей 1947-1983. – М., 2011. – 896 с.

шення Таїнства, але робить щось набагато більше – повертає святе Таїнство Хрещення на належне йому по праву місце в православній Еклезіології та Сотеріології. Саме через духовну складову таїнства ми зможемо збагнути зміст та важливість усіх його чинопослідувань.

Оскільки рамки нашої роботи обмежені чіткими академічними вимогами, нам залишається лише звернути увагу на найбільш принципові речі, на яких наголошував отець Олександр у підходах до розуміння Таїнства Хрещення не лише як багатолітній професор Літургійного богосл'я, декан чи ректор духовної школи, але як православний священнослужитель і пастир, який присвятив усе своє життя, без залишку, проповіді Євангельського Благовістя та нового, повноцінного життя людини з Богом.

Говорячи про значення Таїнства Святого Хрещення отець Олександр передусім нагадує та наголошує, що в часи «золотого віку» Хрещення було частиною свята Пасхи, а наші богослужіння й досі носять на собі цей безперечний відбиток¹¹.

Сама Пасха як літургійне свято та Великий піст як приготування до нього виникли саме внаслідок підготовки вірних до таїнства вступу до Церкви – Святого Хрещення (*Див. Рим. 6: 9*)¹².

А, відповідно, саме Хрещення є здійсненням, явленням Пасхи у всій її повноті, а Хрещення за своєю природою є підкреслено Пасхальним таїнством, тобто за своїм змістом являє собою його Церкві та в певному сенсі тотожне з ним¹³.

Повернення до такого знання є нагальною потребою Церкви в наш час, оскільки поверхове ставлення до цього питання за багато років призвело до відсутності Хрещення в житті Церкви, справжньої «трагедії Церкви», як називав це сам отець Олександр¹⁴.

Таїнства Хрещення немає в сучасному парафіяльному літургійному житті. Люди зустрічаються з ним лише випадково, оскільки з плином часу воно стало приватною сімейною подією, яка немає жодного

¹¹ *Tertullianus. De baptismo.* Тертуліан. О крещенні – 19. День крещення – [Електр. ресурс].

¹² Тут і всюди в тексті цитати наводяться за виданням: *Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту.* – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.; *Жуст Милан, свящ.* Крещение как основание всех христианских праздников. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 68-74.

¹³ Зверніть увагу, що на Великодньому богослужінні замість «Трисвятого» співаються досі «Єлице» – «Всі ті, що в Христа Хрестилися, у Христа зодягнулися».

¹⁴ *Шмеман А., протопр.* Водой и духом. – М., 2004. – С. 11.

значення для церковної громади загалом. Безперечно, існує чимало людей, які ніколи так і не бачили, як звершується Таїнство Хрещення, та не знають, що воно насправді означає для християнина. Це, звичайно, абсурд. Святим Хрещенням людське ество стає співтілесником Боголюдського тіла Церкви та стає християнином (*Євр. 3: 6*)¹⁵.

Хрещення більше немає в особистому благочесті православних християн. Оскільки це Таїнство зникло із загального парафіяльного літургійного життя, його тепер немає і в особистому житті людей. Раніше Великодні богослужіння були певним нагадуванням, оновленням хрещенських обітниць перед Богом і Церквою. Приклад новоохрещених християн, які роблять перші кроки в храмі, був безумовним стимулом для подальшої роботи і над собою іншим членам церковної общини. А ще, кожен християнин знав, що через Таїнство Хрещення здійснюється і його причетність до Таїнства Воскресіння Господнього. Сьогодні віруючі про це знають лише поверхнево: їм відомий лише формальний, юридичний підхід до Таїнства¹⁶. При такому тлумаченні ні саме Хрещення Господнє, ні Різдво Христове, ні П'ятдесятниця та інші свята жодним чином не пов'язані з особистим духовним життям християнина.

Як наслідок усього згаданого, Хрещення перестало формувати наш християнський світогляд, усі наші погляди, стремління та думки. Хрещення більше не було «*обицячкою Богові доброї совісти*» (*1 Петр. 3: 21*). Це був лише формальний юридичний обряд у доконаному стані. Все, що вимагалось від християнина, згідно з традицією Західної Церкви, було вже виконано під час правильно звершеного чинопослідування та правильно промовленої «формули» таїнства. Раніше, приймаючи Хрещення, віруючий усвідомлював відповідальність перед Богом та Церквою за свій вчинок, бо ним вступав у принципово новий тип стосунків із Богом, світом і самим собою. Хрещення було відправною точкою для християнина. Тепер центр богослужіння та християнського світогляду перетворився в одну з приватних потреб, яку можна звершувати або вдома, або в одному з бічних приділів храму¹⁷.

Протопресвітер Олександр Шмеман завжди був переконаний, що існуючий стан у Православ'ї – наслідок метаморфози православного

¹⁵ *Иустин (Попович), прп.* Догматика Православной Церкви.. – М., 2007. – С. 238.

¹⁶ *Светлаков А., свящ.* О Таинстве Крещения и Миропомазания. – М., 2004. – С. 7.

¹⁷ *Шмеман А., протопр.* Водой и духом. – М., 2004. – С. 14.

богослужіння, що настала під впливом Заходу після закінчення святоотецького періоду. Католицька схоластика змінила акцент зв'язку Хрещення з символікою води, смерті та воскресіння, миропомазання від єпископів, зате тепер наголошує на проблемах першородного гріха та об'єктивних умовах, необхідних для спасіння. Подібний «католицький» погляд сьогодні є чи не «офіційним» поглядом у православних духовних школах. Католицький юридизм розповідає все про дієвість Таїнств, але нічого не каже про те, що саме надає дієвості Таїнству Хрещення і чому мають значення не лише «формули», але й багато інших «дрібниць»: біле облачення священника, освячене патріархом св. Миро, освячена спеціальним чином вода, запалені свічки тощо¹⁸.

Таким чином, Православна Церква переживає особливо складний період свого буття. У зв'язку з літургічним занепадом, викликаним занепадом у богослів'ї, настав занепад християнського благочестя взагалі. Отже, ключовим прагненням богослів'я отця Олександра Шмемана є явити єдність богослужіння, віровчення і життя Церкви та відродити їх разом та поокремо.

Із релігійного погляду, немає нічого більш шкідливого, ніж приймати ілюзії та жити в цілком штучному минулому, шукаючи в «освячених древністях» красивих церковних обрядах притулку від прозаїчного та болючого теперішнього життя. Отець Олександр визнає, що знання того, яким було життя Церкви в попередні віки, повинне викликати в нас певні думки та настрої. Він не закликає повернутися до минулого, цілком відновивши минулу практику, оскільки буквального відновлення не буває¹⁹. Проте, не менш шкідливо, за переконанням Шмемана, було б відкидати минуле, мотивуючи свій вчинок лише тим, що це щось старе, а отже – застаріле. Якщо ми не віримо в те, що Христос ввіки Той Самий (*Євр. 13: 8*), то не віримо в Саму Церкву. Якщо ж віримо, тоді потрібно робити, аналізуючи минуле та сучасне, шукати вічного, головного, того, що буде здатне преобразити наше життя, наповнити його справжнім сенсом. Безперечно, погляди отця Олександра – це не суперечки старого з новим. За думкою самого богослова, у своїх дослідженнях від демонструє лише те, що проблема прихована саме в прогресуючому відході християн від своєї власної

¹⁸ Алмазов А. История чиноположения Крещения и Миропомазания. – Казань, 1881. – С. 322-349.

¹⁹ Шмеман А., *протопр.* Водой и духом. – М., 2004. – С. 181.

традиції, від зміни їхнього ставлення до світу, а ця зміна, у свою чергу, впливає з їхньої віри та реалізовується в богослужінні.

Відомий богослов та вчений-енциклопедист отець Павло Флоренський якось написав:

«Розповідають, що за кордоном плавати тепер навчаються на спеціальних пристроях, лежачи на підлозі. Точно так само можна стати католиком чи протестантом, лише читаючи книги у себе в кабінеті, жодним чином не торкаючись самого життя. Але для того, щоб стати православним, потрібно цілковито зануритися в стихію Православ'я, пожити православно, і немає для цього іншого шляху».

Лише тільки засвоюючи живий досвід Православ'я можна його збагнути²⁰.

32 роки тому перестало битися полум'яне та віруюче серце протопресвітера Олександра Шмемана. Уже відійшло у вічність кілька поколінь студентів отця Олександра. Замовкли його уста, але й досі по всьому світу лунають записи його проповідей та друкуються нові тиражі його книг. Завдяки неоціненному доробку, який отримала від нього в спадок Православна Церква, з кожним роком увага до цього священика все більше зростає. Як колись його самого, молодого студента-богослова, запалили полум'яні лекції улюблених професорів отця-архімандрита Кипріяна (Керна) та Антона Володимировича Карташова, так через багато років лекції самого отця Олександра стали тим вогнем, який зумів запалити, дати насагу до служіння Церкві іншим студентам. Відомо, що більшість студентів Шмемана стали не кабінетними богословами, а православними священнослужителями. Професор зумів передати свою глибоку любов до Церкви, її історії та богослужіння багатьом сотням, а може й тисячам служителів Вівтаря.

Ми розглянули лише кілька найбільш принципових зауважень стосовно здійснення святого Таїнства Хрещення, на яких часто зупинявся отець Олександр у своїх лекціях та кілька разів поспіль повторював у найбільш знакових своїх друкованих працях²¹. Звичайно, цим не обмежуються ті речі, на які ми повинні звертати свою увагу. І, очевидно, підсумком нашої невеликої замітки повинні стати дві важливі зауваги.

²⁰ Фельми К. Х, проф. Введение в современное православное богословие. – М., 1999. – С. 9.

²¹ Шмеман А., протопр. За життя світу: Таїнства і православ'я. – Львів, 2012. – С. 99.

Для подальшого утвердження святого Православ'я пастирям та мирянам слід якомога більше заглиблюватися у святоотецьку спадщину, у джерела історії Церкви та літургії. Важливо не лише вивчити порядок богослужінь і Таїнств Церкви, але й збагнути за яких обставин з'явилися ті чи інші обряди, якою була їх першопочаткова символіка та мета появи. Без цього ми можемо втратити основу Таїнства так само, як це сталося з таїнством Хрещення.

Для кращого вивчення та засвоєння величезної богословської спадщини Православ'я, безумовно, варто звернутися до невивченого ще до кінця богословського доробку професора, протопресвітера Олександра Шмемана. Крім того, що український православний читач майже незнайомий із працями цього автора (досі було перекладено та видано лише три його книги), вони досі не засвоєні нашою спільнотою. Це величезна біда Церкви та недопрацювання душпастирів. Разом із іншими цілком об'єктивними проблемами сучасного Типікону, існуючий стан можна охарактеризувати як доволі критичний²².

Тож будемо робити все можливе, щоб наша Єдина Помісна Православна Церква в Україні прославилася не лише великою кількістю храмів, богословських навчальних закладів, синодальних установ, парафій та священно-церковнослужителів, але ще й явила світу добре стояння в бездоганній святоотецькій вірі. Працюймо всіма силами для того, щоб освічене покоління нашого кліру було здатне вести ввірену паству не «*по стихіях цього світу*» (Кол. 2: 8-12), а за самим Пастиреначальним Христом, Який Своїм життям не вказує на якусь абстрактну Істину, а Сам являє Всесвіту Істину в усій її повноті (Ін. 14: 6).

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Алмазов А. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань: Типография Императорского Университета, 1881. – 779 с.

²² Клочак В., прот. Типікон: проблема Уставу та узгодження його із сучасною богослужбовою практикою. // Волинський благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної Богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2013. – №1. – С. 80.

3. Ван Парейс Михаїл. Вопросы отца твоего... / пер. с франц. – К.: Дух і літера, 2013. – 592 с.
4. Варфоломій Патріарх. Віч-на-віч із Тайною. // Вселенський Патріарх Варфоломій. Православне християнство в сучасному світі. / пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – 360 с.
5. Дамаскин (Христенсен), иером. Обновленчество. Иеромонах Серафим (Роуз) и протопресвитер Александр Шмеман. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blagogon.ru/digest/280/>
6. Жуст Милан, священник. Крещение как основание всех христианских праздников. // Праздник: благодарение, освобождение, единение / сост. К. Б. Сигов. – К.: Дух і літера, 2011. – 504 с.
7. Иоанн, епископ Аксайский. История Вселенских Соборов. – К.: Издательство им. свт. Льва, папы Римского, 2004. – 550 с.
8. Иустин (Попович), прп. Догматика Православной Церкви: Пневматология. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007. – 544 с.
9. Ключак В. Типікон: проблема Уставу та узгодження його із сучасною богослужбовою практикою. // Волинський благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної Богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2013. – №1. – 285 с.
10. Петр (Мещеринов), игумен. Протопресвитер Александр Шмеман и монашество. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/protopresviter-aleksandr-shmem>
11. Перша публікація: Таїнство Крещення. – Париж: Издание Церковного вестника Западно-Европейского Православного Русского Экзархата, 1951. // **Цит. за виданням Шмеман А., протоіерей.** Собрание статей 1947-1983. // 2-е издание. – М.: Изд. «Русский путь», 2011. – 896 с.
12. Светлаков А., свящ. О Таїнстве Крещення и Миропомазания. – М.: Изд. «Лествица», 2004. – 35 с.
13. Тафт Роберт Ф. Візантійський обряд / пер. Р. Скакун. (Серія Класики сучасного богослов'я). – Львів: Видавництво УКУ, 2011. – 136 с.
14. Фельми К. Х, проф. Введение в современное православное богословие. – М.: Отдел религиозного образования и катехизации Московского Патриархата, 1999. – 303 с.
15. Шмеман А., протопр. Водой и духом. – М.: Издательство православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2004. – 450 с.
16. Шмеман А., протопр. За життя світу: Таїнства і православ'я. – Львів: Видавництво УКУ, 2012. – 211 с.
17. Шмеман А., протопр. Собрание статей 1947-1983. – 2-е изд. – М.: «Русский путь», 2011. – 896 с.
18. Шмеман А., протопр. Церковь и церковное устройство. / Fr. Alexander Schmemmann. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/3311/>
19. Of Water and the Spirit: A Liturgical Study of Baptism. – Crestwood (N. Y.): St. Vladimir Seminary Press, 1974 (London: SPCK, 1976. 169 p.) (Водой и Духом:

- О таинстве крещения. – М.: Гнозис; Паломник, 1993. – 224 с.; 2-е издание – М.: Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. – 199 с.; 3-е издание – М.: Паломникъ, 2001. – 223 с.). (Французский перевод. – D'Eau et d'Esprit. – Paris: Desclee de Brouwer, 1988. 212 p.).
20. *Tertullianus. De baptismo.* Тертуллиан. О крещении – 19 День крещения – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tertullian.org/russian/de_baptismo_rus.htm